

**KARTOGRAFİK VERİLER İLE ORTA ÇAĞ
KARANLIĞINDA AYDINLIK COĞRAFYA ve ÇEVRESEL GEZİ
GÖZLEM ÇALIŞMALARI**

*“Clearness Geography in Middle Ages With Cartographic
Data And Environmental Trip-Observation”*

Rüştü ILGAR*

ÖZET

“Ortaçağ Coğrafya bilimi açısından da karanlık dönemdir” şeklinde yapılan değerlendirmelerin, gerçek dışı olduğu bir gerçektir. Bu dönemde çevreyi inceleyen çok sayıda gözlem yapılmıştır. Bazı gezginlerin eserlerinde, duyumlara yer vermesi, hayal ürünü gerçek dışı bilgiler kullanması, bazı çalışmaların bilimselliğini zedelemiştir. Ancak bu döneme ait eserlerin bir bölümünün de günümüze ulaşmadığı bir gerçektir. Çünkü mevcut bilim dalları belirli bir süreçten sonra olgunlaşabilmektedirler. Ortaya çıkan gelişmelerin, keşiflere ve coğrafi oluşumun temel ilkelerine ait veritabanlarının oluşmasında büyük katkısı olmuştur. Dolayısıyla sadece batı Avrupa’da kilise duvarlarına sıkışmış bilimler algıda seçiciliği bozmaktadır. Örneğin Biruni’nin “*Taksim-al Akalim*” adlı eserinden ele almak mümkündür. Ancak bu esere ait herhangi bir buluntu da yoktur. İbn-i Batuta’nın bazı eserleri seyahati esnasında gemide yanmış, bir kısmı da çalınmıştır. Dolayısıyla Ortaçağ bilişsel düşünce tarihinde doğu toplumlarının aktivasyonlarının da iyi analiz edilmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ, coğrafya, haritacılık, yanılığ, goğu.

ABSTRACT

Wrong estimations about the “dark period of Geography in Middle Age” are made but it is not like that in truth. A lot of environmental observing was made this period. Some works have lost their scientific characterization on account of the fact that some travellers give uncertain information in their works, and use imaginary and unreal information. However it is a fact that works that belongs to that period cannot reach present day because present sciences come true after a certain process. In the developments, there should be the database, which is belonging to

*Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Bölümü, Coğrafya Eğitimi Anabilimdalı, 17100, ÇANAKKALE. email: ilgar@mail.com

discoveries and the basis of geographical structure. Consequently, sciences are stuck only in the walls of church.

In west Europe damages the selectiveness in perception. For example, it is possible to mention about the work “*Taksim- al Akalim*” of Bruni, but there is not any finding relating to this work. Some works of İbn-i Batuta have burned out on the ship during the journey, and some have been stolen. Thus, activities of eastern communities about Middle Age scientific history should be analyzed well.

Keywords: Middle Ages, geography, cartography, mistake, oriental.

GİRİŞ:

Yanlış bir kamu olarak Ortaçağdaki Coğrafya ve çevresel çalışmalar açısından karanlık bir devreden bahsedilmektedir. Oysa görülen odurki Coğrafyanın inceleme ve araştırma konusu olan çevresel çalışmalar, gezi ve gözlemler bu çağda da önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Bu çağa özgü çevresel çalışmaların itici gücü veya doğal sonucu olan haritalar ve kortografik çalışmalar oldukça önemlidir. Bu çağda coğrafi düşünce, daha çok İslâm dünyası düşünür ve matematikçileri tarafından temsil edilmiştir.

Materyal ve metot: Kaynak tarama, derleme, içerikli bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Ders kitapları, Türk ve Yabancı Atlaslar, (Tarih ve Coğrafya), Axion 3D Word Atlas Bilgisayar Programı, İslâm Ansiklopedisi; Büyük Larousse.

Amaç: Ortaçağda, dünyanın bilinen alanlarında coğrafyanın gelişim seyrini incelemek ve gelişime etki eden faktörleri kavramak, gelişimde önemli katkısı bulunanları tanımak (Özey 1998), Ortaçağ coğrafyacılarının çalışmalarını aktarmak, Ortaçağda coğrafi bilginin doğu-batı arasındaki farklılıklarını belirleyip nedenlerini açıklamak, o günün dünyasında coğrafi bilginin gelişmesinde etkili olan nedenleri açıklamak.

Hedef ve Davranışlar: Coğrafyanın günümüze kadar olan gelişiminde ortaçağ coğrafyasının önemini, isimler vererek ve yapılan çalışmaları belirterek açıklayabilmek, İlkçağ, ortaçağ ve yeniçağ arasında coğrafi bilgi bakımından varolan farkları açıklayabilmek. Ortaçağda verilmiş olan eserlere sahip çıkarak bunların önemini kavramak, Ortaçağ coğrafyacılarının coğrafyaya katkılarını belirleyebilmek, Batı dünyası, yani Avrupa’da önemli bir coğrafi gelişmenin olmadığını ortaya koymak, bunda esas rolü, Hıristiyanlığın gelişmeleri köstekleyen koyu baskısı ve Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasının oynadığını vurgulamaktır. Özellikle Haçlı Seferleri’nin (1096-1192) tahribatı da, bunda etkili olmuştur. Kültürel merkezler ve kütüphanelerin yıkılıp yağmalanması gibi barbarca hareketler, az da olsa İslâm dünyasına bile bu açıdan zarar vermiştir (Doğanay, 2000).

Orta Çağa ait takriben 600 kadar harita ve taslak ele geçmiştir. Bunlar 2–3 cm'den 1.5 metreye kadar veya daha büyük ebattaki şema ve haritalardan ibarettir. Orta çağ kartografyasının bu örneklerinde ebat, kalite ve kartografik kabiliyet bakımından devamlı bir gelişmeyi görmek mümkün olamadığı gibi, bunları kalite ve kullanılış tarzları bakımından bir tasnife tabi tutmak ve derecelendirmek de güçtür. Bunlardan anlaşılıyor ki bu çağın kartograf veya alimleri dinî tesir altında tatbikî kullanıştan ziyade, sembolik ifadeye, ahlakî veyahut manevî kuvveti temsil etmeye önem vermişlerdir. Gerçekten de dinî teşkilata mensup din adamlarının yaptıkları haritalar da, tarihî bir olayı veya dinî bir konuyu resim tarzında tasvir etmeleri dindarları eğitmek maksadını güdüyordu. Bu suretle “ortaçağın ilk yarısı IV-VIII. Yüzyıllar “kartografyanın karanlık devri olmuştur” yaklaşımı mevcuttur.

Ortaçağda dünya haritaları dikdörtgen, oval ve yuvarlak tarzda resmedilmiş, felsefi düşünceye uygun teorik bir dünya çizilmiştir. Nitekim yeryüzü önce bir tepsi gibi düz sanılmış, sonra bazı gözlemlere istinaden küre şeklinde olduğu kabul edilmiş, Orta Çağ'da tekrar düz ve dairevî tasavvur hakim olmuş yeninden küre fikrine dönmüş (Bilgin, 1996), tüccarların ve gezginlerin ayrıca kullandıkları kılavuzlar ve deniz haritaları ise, özellikle çağın sonlarında, oldukça doğru bir karakter kazanmıştır. Ancak Marco Polo gibi gezginlerin 1271–1295 yılındaki Doğu Asya'ya gezileri Avrupa'da geniş heyecan uyandırmıştır (Kolukısa:2003:11).

ORTAÇAĞDA HİRİSTİYAN ALEMİ:

Uzun süre dünyanın şekliyle ilgili tartışmalar sürmüştür (Eriç 1974:3-9). Yerin küremsi biçimde olduğunu saptamadan önce (Atalay 1994:21), Ortaçağ Avrupa'sında Gassendi gibi bir papaz ve bilim adamının evrenin ana maddesi hakkındaki görüşleri (Çağlar 1996: 80–81), Thomas Aquinas gibi Aristo hayranı bilim adamları (Tekeli ve diğ., 1999: 139–140) mevcuttur.

Batı Kartografyası:

To Haritaları: (Tekerlek Haritaları) Hıristiyanlığın gelişme devresinde, dini tesir altındaki haritalarda bilinen yeryüzü paterni sembolik bir ifade idi. Ancak bunlarda dünya, çevresi bir okyanusla kuşatılmış olarak gösteriliyordu. Bu tarz, Romalıların dairevî haritalarından “orbis terrarum”dan alınmış olup, çevre okyanusu ise eski Yunanlılardan gelmekte olan bir fikirdir. IV. Asırda kilise adamları coğrafi doğruluğu ortadan kaldırarak, Hıristiyanlığın doğduğu mukaddes ülkeye geniş yer vermişlerdir. İncil'deki ifadeler göre Kudüs, merkezî kısımda bulunuyor, diğer ülkeler bunun etrafında yer alıyordu. Aynı tarzda oval haritalar da yapılmıştır. Karaların çevresindeki girinti ve çıkıntılar hafifletilmiş, haritaya süslü bir görüntü verilmiştir. Mukaddes bölge ve cennet yine merkezdedir ve bunun dört nehri belirli bir şekilde çizilmiştir.

Sembolik ve aynı zamanda teorik bir tarzda resmedilen To Haritaları, bazen “ökümenik” yani yerleşilebilir dünyaya ait, bazen de “hemisferik” yani bütün yarıküreyi resmeder şekilde çizilmiştir. Bu haritalar iç kısmında “t” harfi şeklinde kıtalara bölünüyordu. Üst kısmında doğu yarım daire (Asya) altta iki çeyrek kısım (solda Avrupa, sağda Afrika) şeklinde “O içinde T” görünümündeydi. Ortaçağda yaygın olan bu haritaların en eskileri Seville’li İsidorus tarafından yapılmıştır. Bu haritalar çok şematiktir ve yeryüzünün Hz. Nuh’un üç oğluna taksimini temsil etmektedir. Hıristiyan aleminin kartoğrafyasında kilise tesiri çok açık bir şekilde görülmekteydi. Tipik “To” haritasının çevresi bir okyanustur. Asya ve Doğu yine üsttedir. Cennet, Adem ve Havva’ya ait tasvirler önemli yer tutmaktadır (Tok. G:76).

Makrobius Haritaları: Ortaçağın dikkati çeken bir harita tarzı olan bu haritalar, daha çok matematiksel bir esasa dayanmakta, yerin bir küre olduğu fikrini benimsemiş bulunmaktaydı. Makrobius ve Martianus Capella’nın eserlerini şekillendirmek amacıyla kullanıldığı için “Makrobius Haritaları” olarak tanınan bu haritalarda da yine bir çevre okyanusu yer alıyor fakat bu yarıkürede yaşanabilir dünya, beş veya yedi iklim zonuna ayrılıyordu. Bu iklim zonları Arap alimlerinin iklim teorilerinden alınarak geliştirilmişlerdi.

Cosmas Haritaları: Daha sonradan papaz olan İskenderiye’li Cosmas, M.S. 548’de dünyaya ait tasvirlerine “Topographia Christiana” da toplamış ve İncil’den ilham alarak bir dünya haritası yapmıştır. Bu harita yeryüzünün yuvarlaklığı hakkındaki eski Yunan teorisine ve İncil’e rağmen, bir paralel kenar ve üzerinde ona uygun bir gök kubbesi şeklindedir ve Cosmas’a göre dünya “şimdiki” ve “tufandan önceki” olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Çevredeki dikdörtgen şekilli okyanusun ötesindeki bu “okyanus ötesi kara” da tufandan önce insanlar yaşamakta olup, halihazır dünya ise Akdeniz; İran Körfezi, Arap Körfezi ve Hazar olmak üzere dört deniz veya körfez içermekteydi (Özgüç, N. ve Tümerkin E. 2000).

Mabada Mozaik Haritası: Bu altıncı yüzyıl haritası Filistin’i, Arabistan’ın bir kısmını Mısır ve Akdeniz’i içine alır. Büyük bir kısmı tahrip olmuş olan bu haritalar yaklaşık 15 x 6 kadardır. Kudüs’ün planı kalan parçalarındandır. Lut Gölü’nün 25 km. kadar doğusunda yer alan Mabada yakınlarında bir kilisenin tabanında keşfedilen ve mozaik halinde yapılmış olan bu haritalar Bizans kartoğrafyasına ait bilinen en önemli örneklerdir. Fakat önemini doğu yönünü tepede gösteren en eski harita olmasından almaktadır.

Anglo-Sakson Haritası: Bu isimle tanınan ve İngiltere’de yapılmış en eski dünya haritası olan bu harita 10. yüzyıl sonlarına aittir. Bu harita dört köşe çerçeveye adeta uydurulmuş bir tarzda Afrika, Asya kıyıları dik açılar teşkil eder şekilde resmedilmiştir. Batlamyus’a ait bilgileri veren

Kuzeybatı Avrupa'da yapılmış ilk harita olmak bakımından ve ayrıca Orta çağın diğer haritalarına nazaran oldukça göze çarpar şekilde çizildiği için ehemmiyetlidir. İngiltere yay şeklindedir. İskandinavya ise ada halindedir.

Matthew Paris: XIII. yüzyılda (muhtemelen 1200–59) yaşamış olan bu İngiliz papazı ve tarihçisi, İngiltere'nin en eski detaylı haritasını yapmıştır. Bu haritada İngiltere'nin ana hatları ayırtediliyor ve şehirlerin lokasyonu oldukça iyi bir şekilde yapılmış bulunuyordu. Orta Çağ'da bir çok kartoğrafın Romalılardan sonra coğrafi bilgiye fazla bir ilave yapmamış olmasına rağmen Matthew Paris'in bu haritası yeryüzünün gerçek şekliyle gösterilmesi için yeni bir alanın ilk belirtisi olarak görülür. Nitekim bin yıla yakın bir zaman, hemen hemen uyumuş olan kartoğrafya sanatı sonraki yüzyıllarda canlanacak ve hızla ilerleyecektir. Hıristiyan hacılar için hazırlanan bir yol haritasının da yine bu kartoğraf tarafından yapıldığı burada ilave edilebilir. Bu harita Londra ile Kudüs arasındaki yol güzergahında bulunan kaleler ve şehirleri göstermektedir (Hillendhrend 1995).

Hereford Haritası: (XIII. Yüzyıl). Orta çağın en meşhur haritalarından biridir. Bu dünya haritasının Haldingham'lı Richard tarafından yapıldığı zannedilmektedir. Hereford katedralinde muhafaza edilen bu *rnappae mundi* (dünya haritası) yuvarlak olup çapı 1,5 m yi biraz geçmektedir. Hıristiyan sembolizminin bir örneği olan bu haritanın doğu yönünü teşkil eden üst kenarı, cennete ayrılmış bir kısım halindedir. Burada İsa'nın mahşer günü riyaset edişi ve cennet bahçesi, Babil Kulesi gibi resimler yer almaktadır. Haritada, Mrika'nın güney kenarında dar bir kara şeridi uzanmaktadır ki kartoğraf burayı yanlışlıkla Avrupa olarak kaydetmiştir. Bu kısım acayip yaratıklar ve canavarlar ile doldurulmuştur. XIII. Yüzyılda yapılan bu harita 1000 yıl önce Batlamyus devrinde çok ilerlemiş olan Kartoğrafya ilminin dini tesir altında nasıl dejenere edildiğini açıkça göstermektedir.

Ebstrof Haritası: XIII. Yüzyılda (1235, Bagrow; 1284 Tooley) yapılmış olan bu dünya haritası 4 metre kadar çapta ve yine dar bir okyanusla çevrelenmiş bir tekerlek veya disk halindedir. Hereford haritasına çok benzer. Harita'nın tepesi doğuya yöneltilmiş olup dünya İsa'nın vücudunu teşkil etmektedir. Tepede İsa'nın başı resmedilmiş, kuzey ve güney kenarda iki eli, alt uçta ayakları haritadan çıkmış bir şekilde resmedilmiştir. Şehirler ve kaleler resim tarzında yapılmış ve Afrika yine çeşitli yaratıklar ve insan tasvirleriyle doldurulmuştur.

Gough Haritası: Kartografi bilinmeyen 1335 tarihli bu harita onu bulan Richard Gough'un adıyla veya bulunduğu Oxford civarındaki yerin adıyla "Bodleian Haritası" olarak tanınır. Büyük Britanya oldukça iyi bir şekilde resmedilmiştir. İskoçya fazla geliştirilmemiş, Gal ülkesi biraz küçük gösterilmiştir. Yollar ve uzunlukları, başlıca şehirleri birleştiren düz

çizgiler olarak belirtilmiştir (Özgüç ve Tümertekin 2000).

Portolan Haritaları: Orta çağın sonlarına doğru Batı alemindeki kartoğrafik seviyenin bir hayli üstüne çıkan ayrı karakterde bir harita grubunun meydana getirildiği görülür. Bunlar XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Cenova'lı amiral ve kaptanlar tarafından ilk defa yapılmış olup İtalyanca *Portolana* (=Gemi kılavuzu) tabiriyle tanınırlar. Aslında «Kılavuz» yazılı kitaptır. Fakat burada limanlar arasındaki istikametlerin, pusulagilleri tarzında, resmedildiği haritaları ihtiva eder. Katalon kartoğrafları ve daha sonra Portekizliler ve diğer milletler tarafından da yapılmıştır. Önceleri sadece Akdeniz alınmış, fakat keşiflerle artan bilgiler ve genişleyen sahalar buna İlave edilmiştir. Bu haritalarda oldukça fazla renk kullanılmıştı. Bilhassa Akdeniz kıyıları ilk devirlere nazaran dikkate şayan şekilde doğruluk arz ediyordu. Portolan'larda rüzgar yönlerini gösteren pusula güneşi tarzındaki radyal hatlar (kerte) belirli merkezler etrafında 12, 16 veya 36 tali merkezlerinde toplanmak üzere birbirini kesen tarzda çizilmişti. En eski olduğu kabul edilen portolan XIV. Yüzyıl başlarına ait «Pisane deniz haritası»dır. Fakat tarihi belli olan örnek Petrus Vesconte'nin dünya haritasını da ihtiva eden haritalarıdır. Bunun ana hatları olarak da eski kaynaklar esas alınmıştır. Portolan'ların orijini oldukça münakaşalı olmakla beraber bunların pusula ile yapılan gözlemlere istinaden yapıldığı pek muhtemeldir. Nitekim bu devirde pusula batı dünyasında kullanılmaya başlanmıştı (Hillendhrend 1995.48–49).

Portolanlara ait birçok örnek vardır ve bunların çoğu aynı sahayı içine almakta; Akdeniz ve çevresini, Karadeniz'i büyük doğrulukta, fakat Atlantik Okyanusu kıyılarını, İslanda'ya kadar, oldukça kötü bir tarzda göstermektedir. Bu haritalar kuzeye yöneltilmişlerdi. Fakat esas kuzeye değil bunun 10° ila 11° kadar babasına doğru yani manyetik kutba meyilli yön verilmişti (Bilgin, T. 1996). Portolanlarda karalar boş bırakılmış veya kraliyet armaları, bayraklar ve kral resimleriyle süslenmiştir. Limanlar burunlar ve kıyı ile ilgili bazı şekiller yazılarla belirtilmiştir. Portolanların bir kısmı atlaslar halindedir. Mesela, yukarıda ifade edilen Petrus Vesconte'nin eseri bir dünya haritası ile 6 normal portolandan bir Filistin haritası ve Kudüs planından tereküp etmekteydi.

Katalonya Atlası: Portolan haritaları, bilhassa aileler halinde babadan oğula devredilen kartoğrafya veya haritacılık mesleğinde iyi örneklerini buldu. Bunlardan diğer mühim bir atlası da XIV. Yüzyıl sonlarında Mayorka adasında Katalonyalı bir Yahudi ailesi meydana getirmiştir. Bir nevi dünya haritası olacak şekilde paftalar halinde genişletilmiş olmasıyla «Katalonya Atlası» (1375) diğer Portolanlardan ayrılmaktaydı. Bu atlas da Marko Polo'nun yazılarından istifade ile Doğu Asya, Dekkan Yarımadası ve Hint Okyanusu eski haritalara nazaran daha iyi belirtilmiştir (Encyclopedia Millenia, 2003). Portolan haritaları 17. Yüzyıl

sonlarına kadar devamı görülen bir harita ticaretine aracı olmuş, Olives, Freduci ve Homem aileleri gibi haritacıların ve diğer kartoğrafların çok sayıda deniz haritası yaparak bu akıma katıldıkları görülmüştür (Dilber R. 1996).

İSLÂM ALEMİNDE COĞRAFYA:

Ortaçağ İslâm dünyası coğrafyacıları, eskiçağ fikir ve düşünce adamlarından olan Herodot, Aristo, Strabon ve Batlamyus gibi gözlemcilerin eserlerinden, büyük ölçüde yararlanmışlardır. Kendi gezi gözlem izlenimlerine, bu bilim adamlarının fikir ve düşüncelerini de ekleyerek coğrafya ilminin gelişmesine hizmet eden, önemli sayılabilecek eserler meydana getirmişlerdir. Özellikle matematik coğrafya-kartografya ve bölgesel coğrafya ile beşeri coğrafyaya olan katkıları hayli fazladır. Bu böyle olmakla birlikte, ortaçağda coğrafi görüşün gelişmesini teşvik etmiş dolaylı başka faktörler de vardır (Doğanay, H. 2002). Bunların başında ekonomik ilişkiler gelmektedir. Nitekim 13. asırda kurulan Büyük Moğol İmparatorluğu, batı dünyası ile yoğun bir ticari ilişki kurmuştur. Bu ticarete konu olan mallar şallar, ipekli kumaşlar, baharat türleri, süs taşları olmuştur. Doğu Akdeniz ve Ege kıyı ülkelerinden, başta Venedik ve Cenova iskeleleri olmak üzere Avrupa limanlarına naklediliyor ve buradan anakaranın iç pazarına taşınıyordu. Ancak bu mallar, Doğu Akdeniz ve Ege iskelelerine, başlıca iki büyük ticaret yolundan ve Uzak Doğu ile Güney ve Güneybatı Asya pazarlarından geliyordu. Bu yollar, İpek Yolu (karayolu) ile Baharat Yolu (denizyolu) olarak bilinirler. Bunlardan İpek Yolu; Çin'in bugünkü başkenti Pekin'den başlayan; Orta Asya'yı baştan başa geçerek, Anadolu üzerinden Ege ve Doğu Akdeniz iskelelerine ulaşan bir ticaret yoluydu. Diğer bir önemli ticaret yolu olan Baharat Yolu ise, başta Hindistan'ın Kalküta limanı olmak üzere, Seylan ve muhtemelen diğer limanlardan gelen, Basra Körfezi ve Arap Yarımadası doğu kıyılarına ulaşan; buralardan yine kervanla malların alınarak Arap Yarımadası üzerinden (Buhur Yolu ile) ve Irak-Suriye üzerinden Doğu Akdeniz kıyı iskelelerine ulaştırıldığı, önemli bir deniz ticaret yoluydu. Hem ticaret erbabı ve hem de devlet yöneticileri bu malların çıkış kaynaklarını ele geçirmek ve onları denetime almak istiyorlardı. Ama Avrupa'dan deniz yolu ile henüz Uzakdoğu'ya gidilemiyordu ve ulaşım yolları İslâm Dünyası ülkelerinin denetiminde bulunuyordu. Bu nedenle de, Avrupalılar için bu ticaret mallarının esas merkezlere olan Hindistan ve Çin'e ulaşılacak en uygun yol, denizden keşfedilecek yollardı. Daha sonra dönemlerde coğrafya ilminin gelişme nedenleri ve özellikle Büyük Coğrafya Keşifleri, bu düşüncelerin ürünüdür (Doğanay, H. 2001).

Dinî ve ticarî amaçlı tanıma gezileri ve sürdürülen ticari aktiviteler, eski dünyanın değişik bölgelerinin ve bu arada değişik ülkelerin zenginlik kaynaklarının, daha iyi tanınmasına zemin hazırlamıştır. Ekonomik amaçlı

girişimler ise, sonuç olarak coğrafya, ilminin gelişimini teşvik etmiştir. Ortaçağ İslâm Dünyasında coğrafyanın gelişmesini teşvik eden bir diğer faktör de su ve otlak bulma sorunu olup, iklimik nedenlere dayanır (Şahin 2000:44). İslam coğrafyasındaki yazılar üzerinde etkili olan temel bir faktör Mekke'ye yapılacak hac ziyaretleri için çeşitli bilgileri sağlamak amacı olmuştur. Bu da, Arap dünyasını başka uluslarla temasa getirecek, yapılacak yolculuklar ve kutsal yerler hakkında hacı adaylarına ayrıntılı bilgiler verecek sayısız rehberin hazırlanmasına yol açmıştı. Ama, bu temas, aynı zamanda, bilim adamlarının da birbiriyle iletişim kurmaları ve önemli bir bilimsel tartışma ortamının hazırlanmasını da sağlamıştı (Özgüç, N., ve E., Tümertekin, 2002). Genel olarak, su ve otlak arazileri sınırlı bozkır bölgeleri toplulukları ile çöl ve step toplulukları için en temel ekonomik doğal kaynaklar, su ve otlak zenginlikleridir. Bu nedenle de “vaha” adı verilen çöllerdeki su bulunan yöreler, potansiyeli yüksek ve nispeten yüksek otlak alanları ile yer altı suyu çıkarılabilecek kuyu açma imkanı olan yerlerin önceden bilinmesi büyük önem taşır. Çünkü göçebeler ve yerleşik toplumların hayatlarını sürdürmeleri, öncelikle bu tür doğal kaynakların varlığına dayanıyordu. Bunların dağılımları ile ritmik göçler arasında, sıkı bir korelasyon vardır. bu nedenle de, yıl içinde su ve otlakları hayvancılığa uygun olan hangi bölgelerden hangi bölgelere göçülebileceğinin bilinmesi gerekiyordu. Dolayısıyla iklimik güçlerin yol açtığı sorunlar, arazi gözlemlerini zorunlu duruma getirmiş ve dolaylı olarak, coğrafyanın gelişmesini teşvik etmiştir. Çünkü bu tür yerlerin yer adları ve bunların bir araya getirilmesi ile oluşan, alfabetik “yer adları kılavuzları katalogları” oluşturulmuştur. Bu tür çalışmalara en tipik örnek “Hama’lı Yakut” diye tanınan bir gözlemcinin oluşturduğu, Mu’cem el-buldan adını taşıyan ve beldelerin cem’i, yani yerleşmelerin kataloğu gibi bir anlama gelen çalışmadır. Hama’da 13. asırda yapıldığı sanılan bu çalışmayı ilk ve en basit bir coğrafya terimleri sözlüğü olarak kabul etmek uygundur (Birken, A. 1999).

İslam Coğrafyacı ve Kartoğrafları:

Mes’udî: Arap tarih ve coğrafyacısı ve hicri IV. Asrın en çeşitli yazılar yazan yazarlarından biridir. Çalışmaları zamanın alimleri tarafından hiçbir itibar görmemiştir. Hayatı hakkında sağlıklı veriler bulunmayıp; kendi kayıtlarına göre, Bağdat’ta doğmuş, sahabeden Mas’ud’un neslinden gelen bir Arap aileye mensuptur. Gençliğinde İran’ı dolaşmış; 915’te İstahr’a, ertesi yıl Hindistan’a giderek, önemli yerleri gezmiştir. Kanbaya ve Şaymur yolu ile Seylan’a kadar gitmiştir. Çin denizinde bir sefer için, tacirlere katılmış ve dönüşte Zengibar’a gidip, buradan Oman’a gelmiştir. Hazar Denizi’nin Güney sahillerine doğru seyahate ve 926’da Filistin’in Tabariya şehrine gittiğini yazılarından anlamak mümkündür. 943’de Antakya ve Basra eyaletine gittiği bilinmektedir. Sonraları bazen Suriye’de, bazen Mısır’da

yaşamış olduğu sanılmaktadır. 947’de ve 955’te Fustat’da yerleşmiş ve 956’da burada ölmüştür. Onu seyahate teşvik eden şey sadece macera zevki olmayıp, aynı zamanda öğrenmek konusundaki kuvvetli arzusu idi. Al-Biruni’nin yaptığı gibi bizzat kaynaklara başvurmayıp, bilimsel olmayan bilgiyle yetinerek efsane ve masalları tenkitsiz kabul etmiş, bununla beraber, İslâm aleminin çevreleyen topraklar hakkında son derece kıymetli bilgileri sunmuştur. Anlatımı sırasında ve bilgi malzemesini ortaya koyarken ilmi araştırmalarında düştüğü kusurlardan kurtulamamıştır. Ele aldığı bir konuyu hiçbir zaman sonuna kadar götürmez, ondan daima uzaklaşır. Mes’udi, çok sayıda eser vermesine rağmen, bunlardan, sadece *Al Müruc Al Zeheb*, yani “*Al Çayurlar*” adlı eseri günümüze dek ulaşabilmiştir (Büyük Larousse 1986: 8054). Seyahatname türünde olan bu eser, tarih ve coğrafi tasvirler şeklinde, gezi gözlem izlenimlerin oluşmuştur. Yapılan tasvirlerden anlaşıldığına göre İran, Hindistan, Çin hindi, Seylan, Kafkasya, Doğu Anadolu, Batı Türkistan, Suriye, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve İspanya gibi döneminin iyi tanınan bölgelerinden büyük çoğunluğunu gezmiştir. Gezip gördüğü bölgelerin, fiziki ve beşeri coğrafya özelliklerini, eserlerinde oldukça etraflı bir şekilde tasvir etmiştir.

Birunî: Bilim tarihinde bu adla geçen Biruni’nin esas adı, *Ebu Reyhan El-Birunî* olup 978–1048 tarihleri arasında, bugünkü Afganistan’ın Gazne kentinde yaşamıştır. Çağının, gerek İslâm gerekse batı dünyasında en ünlü matematikçisi ve matematik coğrafyacısı olarak tanınır. Bilinen en tanınmış eseri *El Kanun El Maksudî* adlı kitabıdır. Bu eserinde dünyanın büyüklüğü, yarıçap uzunluğu, çevre uzunluğu ve bir derecelik meridyen yayının uzunluğunu hesaplamıştır. Bu hesaplamalara esas oluşturan hipotezi, ufuk derinliği teorisi olarak tanınır. Bu teorinin esası, “H yüksekliğindeki bir dağ, ufuk düzlemi ile deniz ufuk düzlemi arasında yapılan bir gözlemin, yatay ile ufuk arasında ölçülen bir a açısı, dünyanın merkezinde oluşan beta açısına eşittir” düşüncesine dayanır.

Bu şekilde, a açısı = Beta açısıdır. Çünkü ABM üçgeni dik üçgendir ve N açısı = Beta açısı ve o da = A açısıdır. Bunun nedeni ise iç ters açılar olmalarıdır.

Bunu $A = \text{Beta} = N$ şeklinde yazmak mümkündür.

Birunî bu teoriyi, Hint okyanusu kıyısında, yüksekliği $H = 652$ arşın (1 arşın 68 cm) olan, Zira – el – savda dağıının yüksekliğini esas alarak ve $a = 33$ derece olarak ölçmek suretiyle hesaplamıştır.

Birunî’nin hesaplarına göre :

Dünyanın Yarıçapı: 3333 Arap mili (6425.7 km)

1 Derecelik Meridyen Yayı: 58.2 Arap mili (118.1 km)

Dünyanın Çevresi: 42. 516 km kadardır (Elibüyük 2000).

Birunî sırf coğrafyaya ait olmak üzere, bağımsız eserler yazmışsa da bunlar ya tamamlanmamış, ya da tamam olanları bize kadar gelmemiştir. Batlamyus'un coğrafyasını da Ceyhani vb. İslâm alemlerinin *Masalik va Mamalik kitapları* ile mukayese ve kendi çalışmaları ile geliştirerek, büyük bir dünya coğrafyası oluşturma işine başlamış ve bu maksat uğrunda bir çok masrafa katlanıp hayli emekharcamış, çapı 10 arşın kadar bir yarım küre meydana getirerek coğrafi mevkilerin uzunluk ve arzlarını kendi tetkiki ile tespit ederek, bunun üzerine kaydetmiştir. Bundan başka onun Taksim-al Âkalim isminde bir coğrafya eseri bulunduğu biliniyorsa da, bu bize kadar gelmemiştir. Fakat Birunî'nin bugün elde bulunan eserlerinde değişik coğrafi malumat bir araya getirilirse matematik sahada olduğu gibi, beşeri coğrafya sahasında da vasıl olduğu neticeler anlaşılır. Doğu sanayisinden, özellikle porselen, çinicilik, demir, altın vb. maden imalatı ile çay ve bambu üretimi hakkında verdiği malumat meraklı ve faydalıdır. Birunî, Asya'nın güneydoğu ülkeleriyle, oraların mahsulleri hakkında, tacirlerden Hindistan'da Gazneliler'in sarayına deniz yolu ile geldikleri anlaşılan elçilerden malumat almıştır. Malay ve Cava Adalarından bahsederken, Birunî oralarda kullanılmış para ve ölçüler hakkında da malumat vermiştir. Oranın halkın dilinden bazı tabirler kaydetmiştir. Hindistan'da iken Afrika'dan gelen muhacirlerden aldığı malumat ile ekvatorun kuzeyinde kış olduğu zaman güneyinde yaz olduğunu dikkate alarak hayatın ancak kuzey yarımküreye ait olduğu hakkında ileri sürdüğü fikirleri düzeltmiştir. Yine Hint Denizi'nin Atlantik'le birleştiği yerde Afrika'nın güneyinde Barasun adında bir burun olduğunu kaydetmek suretiyle, Ümit Burnundan haberdar olduğunu göstermiştir. Aldığı bilgilere göre Hint ve Çin Denizlerinde kullanılan lifli gemilerin enkazı, Atlantik Denizi'nin kuzey kısımlarında bulunduğunu, okyanuslar arasındaki ulaşım yollarını tespit etmek için önemli olan bir olay sıfatı ile kaydederken bu tahtaların oraya Çin Denizinden Kuzey Buz Denizi yolu ile gelmiş olabileceği gibi, Afrika'nın güneyinden gelebileceğini de muhtemel görmüştür. Birunî'ni Avrupa ve Asya'nın kuzey kısımları hakkındaki bilgilerinin geniş olduğu, özellikle sınırlarının bulunmasından sonra anlaşılmıştır. Biruni, bu eserlerinde İdil Bulgarlarının kuzey hududunun, Kuzey Buz Denizi'ne yakın yerlere kadar uzandığını, Bulgarlardan İsu Finleri ülkesine köpekler tarafından çekilen kızaklar veya ayaklara bağlanan kayaklar ile yirmi günde gidildiğini, oradan ötesinin Yura ülkesi olduğunu, bunların batısında Varancıların yaşadığını, burada baland=lapland ülkesinin bulunduğunu anlatmıştır. Birunî'nin çeşiti İslâm ülkelerinde maden çıkarımı hakkında verdiği malumat dikkate değer. Türk hayat ve etnografyasına dair verdiği malumat çok değerlidir. Birunî'nin *Tafhim*'inden alınan bir harita da bulunmaktadır. Fakat asıl Birunî haritası ancak onun uzunluk ve yerküre cetveline harita şekli vermekle oluşacaktır (Bilgin 1999).

Birunî, Batlamyus heyetine ait zamanın göz önünde bulundurduğu en müşkül meseleleri tartışmış ve bazı karanlık noktaları aydınlatmıştır. Mesela dünyanın dönmesi bunlardan biridir. Ancak Batlamyus'un Heyeti, Aristo dogmatizmine dayanarak, dünyanın dönmesi olayını hiçbir şekilde kabul etmemiştir. Çünkü Aristo'ya göre havaya atılan bir cismin, atıldığı noktaya düşmesi dünyanın dönüşü ile çelişki teşkil ediyor ve dünyanın sabit bir halde bulunmasını zorunlu kılıyordu. Bu durum, Birunî zamanına kadar bu şekilde süregelmiştir. Ancak Biruni, *Al-Kanun Al-Mas'udî* adlı eserinde bu konuda şüphe uyandırmış; fakat bir sonuca varamamıştır. Biruni'nin diğer bir araştırması da ufuğun alçalması ile dünyanın büyüklüğünü tespit etmesidir. Hindistan'da Nendene kalesinde 34 dakika olarak bulduğu ufuğun alçalması ile 1 derecelik meridyen uzunluğunu 56,07 mil bulmuştur (Büyük Larousse 1986:1691).

İdrisî: Genellikle peygamberlerin neslindenmiş gibi, kendisine Al-şarîf sıfatı verilen El-İdrisî diye tanınır. 1100'de Sep'te doğmuş, uzun yıllar Palermo'da yaşamış ve 1166'da ölmüştür. Öğrenimini, o zamanki kültür merkezlerinden olan Kurtuba'da (İspanya'da bugünkü adı Cordoba) yapmış; Akdeniz Havzası Ülkeleri, Fransa ve İngiltere'yi dolaştıktan sonra, coğrafya ve keşiflere çok ilgi duyan, Sicilya Kralı II. Ruggiero'nun Palermo'daki sarayına yerleşmiştir. Kendisine, "Arapların Batlamyusu" ünvanını verdiren ünlü Libro del Ruggiero (kral Ruggiero'nun kitabı) adlı eserini, kralın sarayında yazmıştır.

İdrisî bu eserinde; Rusya, Almanya, İskandinavya, Hint Okyanusu kıyıları ve özellikle Afrika hakkında, tasvirlerle dayanan, oldukça geniş açıklamalar yapmıştır. Ayrıca I. Wilhelm için büyük bir coğrafya eseri daha telif etmiştir. Eserin adı *Kitab al-Mamalik*'dir (Büyük Larousse 1986: 5573). Öte yandan İdrisî, kitabında gözlemlerine dayanan bilgiler arasına, çokça hayal gücünün ürünü olan birçok gerçek dışı bilgiler, örneğin "bin bir gece masalları" türünden mitolojik (gerçekdışı) efsane fikirler katmış ve bunları da gerçek bilgilermiş gibi tasvir etmiştir. Bunlar, kitabının bilimsel değerini büyük ölçüde zayıflatmıştır.

İdrisî'nin en önemli haritalarından biri dairevi dünya haritasıdır. (Tabula Rotunda) Bu haritanın üst kısmı güneydir. Batlamyus'un kapalı Hint Okyanusu doğuda açılmış olmasına rağmen, Afrikanın bu istikamette çok çıkıntılı olduğu görülür. İdrisî'nin diğer önemli eseri ise 70 paftası bu güne kadar gelen dörtgen şekilli dünya haritasıdır (Tabula Iteneraria Edrisiana 1154) Bu dünya haritası basit bir koniyi üzerine tepesi güney olarak çizilmiştir. Özellikle doğu alemine ait detaylı bilgiler içermektedir.

İbn-i Batuta: İslâm alemini gezen büyük bir Arap gezgini ve devrinin en ünlü gezginidir. 1304'te Tanca'da doğmuştur (bugünkü Fas). 1325 yılında 22 yaşında iken hacca gitmek üzere, memleketinden ayrılmış; karadan İskenderiye'ye kadar yaptığı yolculuğun kısmen hoş geçmesine

rağmen, uğradığı yerlerde din ve hukuk işlerinden anlayan bir adam sıfatı ile saygı görmesi, yüksek şahsiyetler ile tanışması gibi cazibeler, onun macera sever, araştırmacı ruhunu kamçulamış ve bu ilk evre çeyrek asır sürerek gezilerinin başlangıcını oluşturmuştur. Doğaya duyduğu derin hayranlık ve sevgi, düşünce yapısında natüralist felsefenin ağır basması gibi nedenler, uzun ve sıkıntılı geçen gezilere çıkmasına zemin hazırlamıştır. İbn Batuta, Nil Bölgesine ve Antakya'ya kadar tüm Suriye'yi gezdikten sonra, çöl yolundan Hicaz'a giderek yaptığı ilk haccını takiben (1328) Irak'ı, Fars diyarını, Mardin'e Kadar Mezopotamya'yı ziyaret etmiştir. 1329-1330 senelerini Mekke'de geçirdikten sonra Yemen'i dolaşarak Somali'ye gitti. Doğu Afrika kıyılarından Zengibar'a kadar gezmiştir. Umman-Bahreyn-Yamama üzerinden üçüncü defa Hicaz'a gelmiştir. İleride durum elverdikçe Mekke'ye uğrayacak olan, böylece her fırsatta Kabe'ye ziyarete koşan İbn Batuta'nın bu halini, seyahat-namesinde İslâm dünyasının şeyhler, evliyalar, zaviye ve medreseler alemi şeklinde aksettirmesinden de anlaşılacağı üzere, onun düşüniş ve oluşumunun doğal sonucu olarak görmek gerekir.

İbn Batuta tekrar Suriye'ye gelip, Lazkiye'den bindiği bir Ceneviz gemisiyle Alaiye'ye "Türk Memleketi"ne yani Anadolu'ya ayak basmıştır. Antalya, Burdur, Isparta, Eğirdir, Gölhisar, Karaağaç (Acıpayam), Denizli, Tavas ve Milas'a varmıştır. Bu sırada, iddia ettiğine göre, Konya, Karaman, Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum'a kadar yaptığı seyahati müteakip Birgi'den kuzeye doğru, yoluna devam ile, Manisa- Bergama-Balıkesir bir belde-i kebir'e ve azime olan Bursa, İznik, Geyve, Göynük, Mudurnu, Bolu, Gerede, Safranbolu, Kastamonu'yu ziyaret edip Sinop'tan gemiyle Kırım'a geçmiştir. Güney Rusya'da Özbek Hanı'nın ordugahına ulaştı. Yine iddiasına göre, kuzeyde Bulgar şehrine gidip ve bir fırsattan yararlanarak İstanbul'a gelmiştir. Doğu Avrupa'nın güneyine döndüğünde Özbek'in başkenti Saray şehrinde bir süre ikamet ettikten sonra, sırasıyla Harizm, Maverünnehir, Horasan ve Afganistan'ın büyük merkezlerini görüp ve Şaşnagar'dan Sind Vadisine inmiştir.

Hindistan'ın bahsiyle Seyahatnamenin II. Kısmı başlar. İndus çevresini ve Multan'ı ziyareti takiben "Şarkta kain İslâm şehirlerinin en büyüğü" dediği Delhi'ye varan İbn Batuta burada kadılık vb. görevler nedeniyle yedi sene yaşamıştır. 1342 başında, Muhammed Tuglug Şah'ın emri ile ve resmi elçisi ile Çin'e gitmek üzere yola koyulmuş olup ilk günlerde baş gösteren zorluklar nedeniyle bu işten vaz geçmek istedi ise de, Hindistan'ın batı sahillerini görme imkanını bulmuştur. Hint Okyanusunda Zip-i Mahal (Maldiv Adaları) adalarındaki Müslümanların bir buçuk sene kadılığını yaptıktan sonra Doğu Hindistan kıyılarına, Bengal'e, Cava'ya (Sumatra) gitmiş ve Çine girip, Zaytun'dan Şinkalom'a (kanton), Hansa bölgesinden Hata (kuzey Çin) geçerek Hanbalık'a (Pekin) varmıştır. Çin'de siyasi havanın kararmakta olduğunu görerek, vatanına dönmeye karar veren

İbn Batuta'yı, gittiği yollardan dönmek üzere 1347 başında Zafar (Yemen) Limanı ve Irak ve Suriye, Mısır üzerinden geniş bir kavis çizdikten sonra Cebeli Tarık boğazı ile Fas'a ulaşmıştır (1349). İbn Batuta'nın seyahat hevesi, daha doğrusu bütün İslâm alemini görmek hevesi henüz hızını kaybetmemiştir. Cebeli Tarık'tan İspanya'ya geçip; Endülüs'ün başlıca Müslüman şehirlerini dolaşmıştır. Dönüşte Marakeş'i gezmiştir. Müslümanların bulunduğu doğudaki son ülkeyi de gözden geçirmek maksadı ile Büyük Sahra'ya yönelmiş; Sudan'a, Nijerya'ya kadar uzanmıştır. Mali'ye ve Timbukta'ya uğramıştır. 1353 sonlarına doğru seyahatini bitirmiş olarak Fas'a dönmüştür.

İbn Batuta gerçekten de 29 sene boyunca türlü zorluklara göğüs gererek İslâm alemini dolaşarak, daha fazlası eylemlerini kesen, onu geri dönmeye zorlayan tek etmenin İslâmiyet'in sınırları olduğu görülmektedir. Seyahatname adı ile tanınan kitap gezginin kaleminden çıkmış günlük notlar olmayıp, hatıralarını sultan Aba İnan'ın arzusu ile tanınmış alimlerden İbn Cuzayy al-kalbi'ye bağlanmasından meydana gelmiştir. Aslında İbn Batuta, biri Hindistan'da Kül'de soyulduğu zaman, diğeri Kalikuta gemisinin batması sonucunda notlarının önemli bir kısmını da yitirmiştir.

Bazı eleştirilenlere göre Çin'de takip edilen yolun bildirilmemesine ve coğrafi açıklamaların son derece genel ve o derece yetersizliği neticesinde, Çin'de Zaytun ve Kanton limanlarından dışarı çıkmadığına hükmedilmektedir. Aynı şekilde İbn Batuta'nın İstanbul seyahati de inandırıcı delillerden mahrum gibi görünmektedir. Gezginin sadece duyduklarını nakletmiş olması ile izah edilmiştir. Coğrafya bakımından İbn Batuta'nın Sudan ve Nijerya bölgesinin hakiki kaşifi sayıldığını, Zengibar, Hindu-kuş, İndus, Maldiv Adaları, Sumatra'ya dahil satırlarının kaptan Guillain, J.Wood, Haig Pyrad de Laval, S. Hurgronje gibi batılı gezgin ve uzmanlarınca kabul edildiğini, Volga kenarındaki Sarayşehri hakkındaki betimlemelerini (Büyük Larousse 1986: 5520) sonraki arkeolojik araştırmalar ile doğrulandığı görülmektedir.

Seyahatnamenin içerdiği yemek, içmek, giyim, aletler ve adetlere ait etnoloji ve folklor malzemesinden başka, XIV. Asrın ilk yarısında İslâm alemini ekonomisini, sanat ve ulaşımını inceleyecekler için bir hazine değerindedir. Kervan menzillerinden itibaren büyük kara ve deniz yollarından, uğrak mahallerinden bahsedilmiş, Atlas Okyanusu ile Japon Adaları arasındaki geniş sahada mevcut ticaret merkezleri, limanlar hakkında bilgi verilmiş, buralarda hangi milletlerin ne gibi metaller üzerinde ve ne ölçüde ticaret yaptıkları, her bölgenin tarımsal ve endüstriyel imalatı, ne gibi maddeler ihraç veya ithal olunduğu anlatılmış, muhtelif memleketlerdeki çeşitli tedavül araçları ve türlü ağırlık ölçüleri konusunda açıklamalarda bulunulmuştur. Her memleket sikkesi ve ağırlık ölçüsünün Fas'taki karşılıkları ile kıyaslanması, değerlerinin tespitini mümkün kıldığından

dolayı, eseri bir kat daha kıymetlendirmektedir. Seyahatname o zamanki İslâm dünyasının etnik durumu hakkında az çok bilgi edinilmesine de hizmet etmiştir. Gezgin gezip gördüğü yerlerdeki kavimleri genellikle etraflıca tanıttığı için; Türklerin, İranlıların ve Arap kabilelerinin nerelere kadar yayıldıkları, bunun da eşdeğer olarak Türkçe, Farsça ve Arapça'nın konuşulduğu bölgelerin tayini kabil olmaktadır. Aynı şekilde, devrin büyük şeyhleri, velilerinden başka Sünnilik, Şiilik ve şubelerinin Mutezile'nin işgal sahaları, mücadeleleri ve Şafi'liğin hissedilir üstün mevki hususunda da fikir almak mümkündür.

İbn-i Haldun (1332–1406): Ortaçağ İslâm dünyasının en ünlü gezgini, tarihçisi, sosyolog ve coğrafyacısıdır. Tunus'ta doğmuş ve Kahire'de ölmüştür. En önemli eseri, “ibret verici kitap” anlamına gelen, yedi ciltlik “Kitap el-İbar” adlı eseridir. Önsözü ile birlikte sekiz cilt tutan ve ibret verici, yani ders alınacak kitap anlamına gelen bu eserde sergilenen bilgi ve görüşler, sosyolojik ve tarihi cephesi ağırlık kazanmış fikirlerdir (İslâm Ansiklopedisi, 1968). İslâmiyet öncesi beriberi toplumları ile bunların sosyal yaşantıları ve İslâm imparatorluklarının sosyal, ekonomik özellikleri hakkında açıklamalar yapılmıştır. Arap toplumlarının İslâmiyet öncesi ve sonrası toplumsal özellikleri, biraz da trajedileştirmiş ancak gerçekleri yansıtabilecek şekilde incelenmiştir.

Eserinde, yer yer beşeri coğrafya ve özellikle jeopolitik–siyasi coğrafya görüşlerinin de ağırlık kazandığı göze çarpar. Bu konulardaki en ilginç görüşleri; ekonomik kaynakları zengin bölgelerde kurulan devletlerin daha güçlü ve egemenlik devrelerinin daha uzun süre, kaynakları fakir bölgelerde ve özellikle çöllerde kurulan devletlerin, daha güçsüz ve egemenliklerinin daha kısa süreli olduğu tezleridir. Kuşkusuz çevre faktörleri ile insan arasında; toplumun gelişme ya da geri kalması, devletin güçlü olması veya olmayışı arasında korelasyon kurulması, bugünkü beşeri coğrafya metoduna uygun görüşlerdir. Ancak, daha önce de birkaç kez vurgulandığı üzere, çevrenin giderek insan yararına değerlendirilmesi ve özellikle de bazı doğal zenginlik kaynaklarının keşfedilerek üretime açılması, çöllerde kurulan devletlerin bile zamanla ekonomik açıdan güçlü devletler durumuna gelmesini sağlayabilir. Gezileri, yaptığı çeşitli görevleri, gördüğü ve yaşadığı siyasi olaylar İbn-i Haldun'da önemli etkiler bırakmıştır (Özçağlar 200:223). Gerçekten de İbn-i Haldun'un gözleme alıp analiz ettiği Arap Dünyası ile bugünkü Arap Dünyası arasında büyük farklar vardır. Bu da petrolün keşfi, işletmeye açılması ve giderek bu ülkeler için siyasi ve ekonomik bir güç kaynağı olmasının sonucudur.

ORTAÇAĞDA UZAK DOĞU ALEMİ:

Çin: Eski çağda, büyük coğrafyacı Pei Hsiu'nun tespit ettiği esaslara istinaden gelişen Çin coğrafyası daha sonraki devrede İran'dan Japonya'ya kadar olan sahanın muhtelif haritalarının yapılması ile oldukça

ileri bir safhaya erişmiştir. Bu arada Hsleh Chuang'ın eyaletleri ayrı ayrı gösteren ve adeta birbirine geçme parçalardan müteşekkil bilmeceyi andıran haritaları (M.S. 421–466) önemlidir. Fakat bu devreyi takip eden Orta Çağda Chia Tan (M.S. 730–805) Çinin en meşhur kartoğraflarından biri olmuştur. Chia Tan bütün Asya kıtasını içine alan ve 3 m² yi aşan bir harita yapmıştır. Bu harita maalesef günümüze ulaşmamıştır. Ancak muhtemelen bu haritaya istinaden taş bir plaka üzerine yapılmış olan ve Çinin bilinen en eski haritasını teşkil eden örnekte Sarı nehrin (Hwang Ho) kuzey-doğuya doğru yaptığı bükümün ve büyük Çin seddini geçişinin oldukça doğru bir şekilde resmedilmiş olması gerçekçiliği gözler önüne sermektedir. Daha sonraki sülaleler devrinde haritalar geniş çapta kullanılmıştır. Bu sayede XVI. Yüzyılda Romalı Hıristiyan papazlar bu ülkeye geldiklerinde Çin imparatorluğuna ait mükemmel bir atlas için yeter malzeme bulmuşlardır. Fakat bu devirden sonra Çin kartoğrafyası batının tesirine girmiştir (Hillendhrend 1995:48-49).

Japonya: Doğu aleminin bu ülkesinde kartoğrafya ile ilgili ilk işaret M.S. 646 tarihli bir fermenda görülür. Bu fermenda, merkezi idarenin kullanması için bölge haritalarının yapılması emrediliyordu. Bunu takip eden yüzyılda sayısız idari ve arazi haritaları yayınlanmış bulunuyordu. Bu çağda Gyogi Būsatsu (M.S. 670–749) Japon kartoğrafyasının en mühim isimlerinden biri addedilir. Būsatsu genç yaşta Japonya'ya gelmiş Koreli bir Budist papazdır. Japonyanın bir çok kısmına seyahatler yaptığı köprü, yol ve kanalların yapımında halka yardım ettiği söylenir. Gyogi Būsatsu'nun ülkenin bir haritasını yapmış olduğu bilinmektedir. Mevcut olan 1305 tarihli en eski Japon haritasının tepesi güneydedir ve bunun Gyogi tipi olduğu kabul edilir. Bu tip haritalar asırlarca etkisini sürdürmüştür (Bilgin 1999).

BULGULAR VE DEĞERLENDİRME:

- Ortaçağda coğrafi düşünce ve gelişme daha çok İslâm gezginlerince temsil edilmiştir.
- Avrupa'da dinin engelleyici, koyu baskısı gelişmeye imkân tanımamıştır.
- Haçlı Seferleri' (1096–1192) batı toplumunu bilimsel faaliyetlerden alıkoymuştur.
- Bu çağın İslâm coğrafyacıları, Eskiçağ düşünürlerinden (*Heredot, Aristo, Strabon, Batlamyus*) yararlanmışlardır.
- Ortaçağ coğrafyacıları, gezi-gözlem ve tasvir yöntemlerini kullanmışlardır, ayrıca matematiksel hesaplamalarla dünyanın çevresini ve 1 derecelik meridyen yayının uzunluğunu bulmaya çalışmışlardır.

- Bu dönem coğrafyacıları ve gezginlerini, genel olarak coğrafyacı olmanın dışında batıda din adamı, İslâm toplumlarında ise tarihçi, matematikçi, gezgin, sosyolog olarak da görmekteyiz.
- Ortaçağda İslâm aleminde coğrafyanın gelişmesinde ekonomik amaçlı girişimler ile ritmik göçlerin önemi büyüktür, su ve otlak bulma sorunu da önemli bir yer tutar.
- İslâm aleminde önemli “*Coğrafya Okulları*” vardır (Belh, Irak vb.).
- *Mes’udî*, gezip gördüğü bölgelerin fiziki ve beşeri coğrafya özelliklerini “*Al Çayrlar*” adlı eserinde oldukça etraflı bir şekilde tasvir etmiştir.
- *Birunî* tarafından dünyanın büyüklüğü, yarıçap ve çevre uzunluğu ile bir derecelik meridyen yayının uzunluğu oldukça doğru hesaplanmıştır.
- Doğu sanayisi hakkında bilgiler verilmiştir.
- Ümit Burnu’ndan haberdar olduğunu eserlerinde söylemiştir.
- Yine Birunî, Batlamyus heyetine ait zamanın göz önünde bulundurduğu meseleleri tartışmış ve karanlık noktaları aydınlatmıştır, “*Al-Kanun Al Masudi*” adlı eserinde dünyanın döndüğünü belirtmiştir.
- *Birunî*, Çeşitli İslâm ülkelerinde maden çıkarımı hakkında bilgiler vermiştir.
- *İdrisî*, “Arapların Batlamyus’u” olarak tanınır ve bu unvanı, *Libro del Ruggiero*” kitabı ile kazanmıştır. Onun, “*Kitab- al Mamalik*” adlı eserinde Afrika’ya ait tasvirler vardır.
- *İbn-î Batuta*, Kuzey Afrika’dan Anadolu’ya, Kafkasya’dan Seylan’a, Cava Adalarına, Hicaz’dan Nijer’e tüm Güney ve Güneydoğu Asya ile Afrika’nın büyük kısmını gezmiştir.
- *İbn-î Batuta’nın* seyahatnamesi içerdiği yemek, içmek, giyim, aletler ve adetlere ait coğrafya, ekoloji, etnoloji ve folklor malzemesinden başka, XIV. Asrın ilk yarısında İslâm aleminin ekonomisini, sanat ve ulaşımını inceleyecekler için önemli bir başvuru kaynağıdır.
- *İbn-î Haldun* “İbret verici kitap” adlı eserinde gezdiği yerlerin siyasi coğrafya ve jeopolitik, sosyolojik ve tarihi yapısıyla ilgili bilgiler aktarmıştır.
- *İbn-î Haldun*’un en önemli tespiti ekonomik kaynakları zengin bölgelerde kurulan devletlerin daha güçlü ve egemenlik devrelerinin daha uzun süre, kaynakları fakir bölgelerde ve özellikle çöllerde kurulan devletlerin, daha güçsüz ve egemenliklerinin daha kısa süreli olduğu tezleridir.

- Hıristiyan alemi kartoğrafyasında kilise etkisi çok açık bir şekilde görülmektedir. Tipik “To” haritasının çevresi bir okyanustur. Asya ve Doğu yine üsttedir. Cennet, Adem ve Havva’ya ait tasvirler önemli yer tutmaktadır.

- Coğrafya ve haritacılık açısından ortaçağın özellikle ilk yüzyılları, batı dünyasında duraklama ve gerileme devri olarak geçmiştir. Kutsal kitaplar, her bilimsel gelişmenin anahtarı sayılmıştır.

- Bu çağda çizilen haritalar, genellikle dinsel motiflerle süslenmiştir ve haritadan çok bir şekli ya da krokiyi andırmaktadır.

Sonuç olarak: Ortaçağda diğer bilim dallarında olduğu gibi coğrafyada da asıl bilimsel gelişmeler İslâm Dünyası’nda yaşanmıştır. Batıda ise genel hatlarıyla daha çok dinin tesiri altında kalmış olup coğrafya bilimi, kilise duvarları arasından daha öteye gidememiştir. Yıkıcı Haçlı Seferleri de hem doğuyu, hem de batıyı olumsuz etkilemiştir. Devrin coğrafyacıları daha çok gözlem ve tasvirlerle yer vermişlerdir.

KAYNAKÇA

Atalay, İ.(1994). Genel Fiziki Coğrafya, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir

Bilgin, T. (1996). Genel Kartoğrafya I, Filiz Kitabevi, İstanbul

Birken, A., Gerlach, H. (1999). Tarih Atlası, Mantis Verlag, Almanya

Büyük Larousse (1986). Cilt 13, Gelişim Yayınları, A.Ş., İstanbul

Çağlar T. (1996). Uygarlığın Seyir Defteri, 2.Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara

Dilber R. (1996). Keşifler ve Buluşlar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul

Doğanay, H. (1992). Coğrafya’da Metodoloji, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları, No.28, Erzurum

_____ (2002). Coğrafya Öğretim Yöntemleri: Orta Öğretimde Coğrafya Eğitiminin Esasları, Aktif Yayınevi, Erzurum

_____ (2001). Coğrafyaya Giriş, Çizgi Kitabevi, Konya

Encyclopedia Millenia, (2003). Boyut Yayıncılık, İstanbul

Erinç, S. (1973). Cumhuriyet’in 50. Yılında Türkiye’de Coğrafya, Başbakanlık Basımevi Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyet’in 50. Yıl Dönümü Yayınları, Sayı 11, Ankara

_____ (1974). Genel Coğrafya (Tabiat ve İnsan), MEB-İstanbul, 3.Baskı; s.3–9

- Elibüyük, M. (2000). Matematik Coğrafya, Ekol Yayınevi, Ankara
- Hillendhrend B. (1995) (çeviri) Göktepel M. Haritaların Gizemli Yeri, sayi.288, Ankara
- İslâm Ansiklopedisi (1968). Milli Eğitim Basımevi,2.Basım, Ortaçağ Maddesi, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul
- Kolukısa, E. A., (2003). Matematik Coğrafya, Asil Yayın Dağıtım A.Ş., Ankara
- Tekeli, S., Kahya, E., Dosay M., Demir R., Topdemir G.H., Unat Y., Koç A.A. (2001). Bilim Tarihine Giriş, 3.Baskı Nobel Yayıncılık, Ankara
- Özçağlar, A., (2000). Coğrafyaya Giriş, Hilmi Matbaacılık, Ankara
- Özey, R. (1998). Türkiye Üniversitelerinde Coğrafya Eğitimi ve Öğretimi, Özeğitim Yayınları, İstanbul
- Özgüç, N. ve Tümertekin E. (2000). Coğrafya-Geçmiş Kavramlar, Coğrafyacılar, Çantay Kitabevi, İstanbul
- Özgüç, N., ve Tümertekin E. (2002) Beşeri Coğrafya, Çantay Kitabevi, İstanbul
- Şahin, C. (2000). Coğrafyaya Giriş, Gündüz Yayıncılık, Ankara
- Tok, G. (2003). Harita, Yaşamın İsmi, Bilim ve Teknik, Tübitak Bilim Teknik Dergisi, Şubat 2003, Ankara